

УДК 94 (477)

Світлана Андрєєва

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ ЗАПОРОЗЬКОЇ НОВОЇ СІЧІ З ОЧАКОВОМ

При вивченні історії Запорозької Нової Січі на сьогодні ще не стали пріоритетними зовнішньополітичні аспекти існування і конкретні форми реалізації її міжнародної правосуб'єктності. Водночас взаємини Січі з Гетьманщиною, польською адміністрацією, Військом Донським, Кримом, окремими ногайськими ордами, турецькими Очаковом та Хотиним тощо, розкривають суть автономії Запорожжя у складі Російської імперії.

Різні аспекти взаємин Запорожжя з Очаковом згадуються в науковому доробку дослідників історії Нової Січі, які в різні часи працювали з документальним комплексом Архіву Коша (А. Скальковський, О. Рябінін-Склярєвський, М. Тищенко, В. Голобуцький). Взаємини Запорожжя з турецьким Очаковом були предметом спеціального розгляду О. Рябініна-Склярєвського, який присвятив проблемі доповідь на засіданні історико-філологічного відділу ВУНАС 1930 р. На жаль, дві сторінки конспекту доповіді не дають повного уявлення про проведене дослідження [1]. Епізод представництва Г.Якимова в Очакові в контексті домагання російською стороною консульства в Криму згадується в примітках до основного викладу В. Уляницьким [2, с. 421-422].

Широкий спектр запорозько-очаківських контактів представлений в документальних комплексах Архіву Коша, канцелярії Київського генерал-губернатора, гетьманської канцелярії, Колегії іноземних справ (далі – КІС). Дипломатичне представництво Г. Якимова в Очакові фрагментарно відбилосся в публікаціях документів – накази імператорські та КІС на ім'я гетьмана Кирила Розумовського в збірці матеріалів до історії запорозького козацтва Д. Яворницького [3], матеріали КІС та листування з київськими губернаторами, російським резидентом в Стамбулі О. Обрезковим з колезького архіву в додатках до узагальнюючих оглядів історії російських консульств В. Уляницького [2] та огляду джерел з історії Півдня України С. Андрєєвої [4], матеріали Київської генерал-губернаторської канцелярії в добірці документів до історії прикордонних відносин П. Іванова [5].

Предметом нашої роботи є форми дипломатичної діяльності Коша та очаківської влади за часи Нової Січі – дипломатичне листування, дипломатичне представництво, організація та робота в прикордонних комісіях по розслідуванню взаємних претензій тощо. Метою даного дослідження є визначення задач та результатів дипломатії Коша по улагодженню питань запорозько-очаківських відносин.

Відносини між підданцями Османської та Російської імперій протягом 1739–1768 рр. регулював Белградський трактат 1739 р. Ст. 10 передбачала в

загальних рисах механізм вирішення прикордонних суперечок посадовцями з обох боків кордону [6]. Запорозько-очаківські дипломатичні відносини поряд із запорозько-кримськими повинні були забезпечувати реалізацію положень Белградського трактату та підтримку миру на кордоні.

Великі зовнішньополітичні функції мали прикордонні адміністрації обох імперій, що пов'язано зі специфікою воєнно-адміністративної організації та необхідністю відповідного реагування в прикордонній зоні. З боку Росії ця функція покладалася на Київського генерал-губернатора, з боку Османської імперії це входило в посадові обов'язки очаківського паша. Але треба вирізняти право міжнародних зносин прикордонних начальників, яке було їх функціональним обов'язком у державному механізмі в межах певної компетенції (київські генерал-губернатори в Російській імперії, очаківський паша в Османській імперії, перекопські ор-беї в Кримському ханстві тощо), та зовнішні зносини Січі та Кримського ханства з залежними від нього ногайськими ордами як реалізацію їх специфічного міжнародного статусу.

Запорозько-очаківські дипломатичні контакти треба розглядати як двосторонні, але з огляду на положення Очакова в політичній системі Османської імперії паша діяв у загальному руслі османської політики в Північному Причорномор'ї і координувався з кримським ханом, хоча і мав можливості певного маневру на регіональній арені.

Дипломатична діяльність Запорожжя проходила в межах відведеної компетенції та з дозволу і під контролем протектора – Російської імперії. Дипломатична діяльність Запорожжя з Очаковом як обмежених суб'єктів міжнародного права проявлялася в кількох основних формах:

1) Дипломатичне листування, тобто листування офіційних осіб Коша та турецьких прикордонних начальників по виконанню своїх функціональних обов'язків, переважно з прикордонних питань. Також листами Кіш офіційно повідомляв про свої дипломатичні контакти інші зацікавлені інституції в межах Російської імперії – командирів воєнних команд, отаманів Війська Донського тощо.

2) Організація і робота в комісіях по розслідуванню і задоволенню взаємних претензій представницьких делегацій з визначеними дипломатичними функціями від Січі, хана, окремих ногайських орд та очаківських турків при посередництві російських комісарів. Така своєрідна форма дипломатичної діяльності була поширена в період Нової Січі, комісії практикувалися також у разі розслідування взаємних скарг запорожців із донськими козаками, поляками тощо. Турецька сторона також засвоїла досвід таких комісій, маємо приклади розслідування в комісіях взаємних претензій турків з поляками тощо.

3) Дипломатичні представництва в прикордонній смузі, або власне на Січі і турецькому Очакові з приводу прикордонних питань. В основному такі представництва носили тимчасовий або разовий характер і мали за мету організацію повернення полонених, ренегатів, злочинців та пограбованого з обох боків кордону; вирішення важливих господарських питань;

супроводження кур'єрів для вручення посадовцям протилежної сторони листів і подарунків представницькими делегаціями.

Офіційні дипломатичні контакти запорозьких та турецьких посадовців можна класифікувати за змістом щодо мети вирішення певних проблем двосторонніх взаємин: колонізаційні змагання в очаківському степу, зловживання адміністрацій на місцях, випадки пограбувань подорожуючих на прикордонні, перебування запорожців-аргатів в Очакові, обмін полоненими і втікачами, транзитна та двостороння торгівля, ногайські справи, постачання лісу з території Вольностей в Очаків, взаємини з третьою стороною тощо.

У справі організації постійного дипломатичного та консульського представництва між Російською та Османською імперіями та їх провінціями більш активною була російська сторона з огляду на потреби економічного розвитку в південному напрямку на плани утвердження в Північному Причорномор'ї. Росія розглядала дипломатичну активність у регіоні як складову воєнно-політичного впливу та механізм регуляції поточних російсько-турецьких протиріч.

Важливою проблемою для російської дипломатії були постійні запорозько-татарські прикордонні конфлікти. Формально інтереси запорожців в міжнародних конфліктах представляв російський резидент у Стамбулі, але в нього не було можливості контролювати ситуацію на прикордонні і оперативно реагувати. Неодноразово Росія пропонувала тримати постійно двох російських офіцерів: одного – в Січі, а другого – в Криму для розгляду взаємних запорозько-татарських претензій, але це було неприйнятно для кримської сторони і не гарантувало порядку в степу. Необхідність врегулювання взаємних претензій запорожців і кримських та османських жителів була основною аргументацією в справах домагання російського консула в Криму (або в турецьких містах Яси, Бендери, Єнікале), яка бере початок з 1740-х рр. При цьому розглядалися різні кандидатури, в тому числі з малоросіян та донських козаків, але запорожцям уряд не збирався довіряти такого представництва [2, с. 407-425; 4, с. 15-16]. Порта та хани довгий час відхиляли саму можливість прийняття російського консула [2, с. 422-423].

З місця справа рушила навесні 1752 р. 23 березня 1752 р. на конференції в Стамбулі в присутності реїс-ефенді та візиря турецька сторона пообіцяла російському резиденту О. Обрезкову комплекс заходів стосовно підтримки миру на запорозько-татарському кордоні, а саме: впровадити застави на прикордонних річках, видавати паспорти на перетин кордону, для протекції запорожців постійно перебувати в Очакові одному з старшин. Також Порта вимагала невтручання в справи Кабарди. З боку російської сторони Обрезков обіцяв чергову комісію для розгляду взаємних претензій запорожців та турецьких і ханських підданців, видачу втікачів, а головне – пропонував надалі постійне перебування при хані кримському російського офіцера для розгляду поточних скарг. Про це

повідомив Обрезков у КІС в реляції від 28.03.1752 р. [2, с. 421; 7, арк.46-49 зв.].

За результатами цієї конференції було розпочато роботу комісії для розгляду взаємних скарг у складі представницьких делегацій від Січі, хана, окремих ногайських орд та очаківських турків при посередництві російських комісарів. Попереднє рішення і підготовчі заходи по цій комісії були узгоджені в листуванні Київським генерал-губернатором М. Леонтєєвим та ханом Арслан-Гіреєм ще в січні 1752 р. [8, с. 510-520]. Рішення про застави на кордоні і впровадження паспортів для запорожців і татар надалі обговорювалося в різних інстанціях Російської імперії і було проведено ухвалою комісії на Січі 1754 р.

Щодо постійного представництва, то в Очакові приблизно липень–вересень 1752 р. перебував запорозький старшина Григорій Якимов, корсунський полковник. Російська сторона, хоча і сподівалася на представництво саме в Криму, визнала місію Якімова корисною як прецедент [2, с. 422-423].

Про особу Григорія Якімова (Акімова) відомо мало. За матеріалами Архіву Нової Січі можна реконструювати деякі епізоди його кар'єри.

10 січня 1748 р. Кальміуському полковнику Г. Якимову видано наказ Коша про розшук і відправлення в Бахмутську слідчу комісію козаків [9, с. 185]. Про це було повідомлено в Бахмутську слідчу комісію 14 січня 1748 р. [9, 186]. 18 січня того ж року Кіш вимагає від Якімова забезпечити доправлення в комісію калміуських козаків за новим списком [9, с. 196], одночасно повідомляє про це в Бахмутську слідчу комісію [9, с. 197]. (Спр.10. 1747–1748 рр. Справа про скликання й роботу Слідчої комісії в Бахмуті в справі претензій Війська Донського до Війська Запорозького).

3 червня 1752 р. Кодацькому полковнику Г. Якимову Кіш наказав заборонити старшині Орлицької сотні Полтавського полку збирати податки з жителів с. Данилівки [9, с. 608]. (Спр.13, але документ тематично і хронологічно відноситься до Спр.16).

12 червня 1752 р. Кодацькому полковнику Григорію Якимову Кіш наказав направити депутата до комісії по розмежуванню земель [10, с. 24]. (Спр.16 1752–1761 рр. Справа про створення комісії для розмежування старосамарських земель з гетьманськими порубіжниками).

11 червня 1754 р. Кіш призначає Г. Якімова від Війська депутатом у комісію по розслідуванню взаємних скарг з Кримом [10, с. 445]. (Спр. 17. 1753–1754 рр. Справа про розгляд взаємних претензій між Військом Запорозьким і Кримом).

16 травня 1755 р. депутатам Г. Якимову та Д. Романовському видана Інструкція Коша до прикордонної Братславської комісії з поляками [11, с. 378]. (Спр.5 1741–1761 рр. Справа про прикордонні стосунки Війська Запорозького з Польщею).

Таким чином, Григорій Якимов був досвідчений і поважний запорозький старшина, у різні роки обіймав посади полковника Кальміуської паланки та полковника Кодацької паланки, був депутатом у кількох комісіях по розслідуванню взаємних претензій Запорожжя з сусідами. Та пояснити, чому вибір Коша на представництво в Очакові було зроблено саме на користь Якимова, важко.

12 жовтня 1752 р. про перебування в Очакові запорозького старшини КІС інформувала гетьмана К. Розумовського [12, арк.131 зв.], до відання якого по відновленню гетьманства було передано Січ. Надалі гетьман, який не мав права закордонних зносин, намагався поширити свої повноваження щодо Січі за рахунок київських генерал-губернаторів і активно вступив у вирішення справи врегулювання запорозько-кримських та запорозько-очаківських взаємних претензій [13, с. 69].

Точну дату приїзду Якимова в Очаків важко встановити. Як ми бачили, в червні він ще виконував свої посадові обов'язки полковника Кодацької паланки, а 23 липня 1752 р. подав у Кіш скаргу на утиски його та його людей в Очакові. Серед іншого і за нанесення словесних образ всьому Війську Запорізькому, що тлумачилося як порушення "сусідської дружби" [5, с. 274].

У серпні Київського генерал-губернатора М. Леонтьєва та КІС повідомили, що паша без наказу Порти намагається вислати Якимова з Очакова [7, арк.58 зв.]. У зв'язку з від'їздом очаківського паши з міста на зимівлю на Дунай і побоюванням за життя Якимова кошовий Павло Ігнатович наказав йому повернутися на Січ. Наказ в Очакові отримали 25 жовтня, а 28 Якимов і ще двоє запорожців з його місії виїхали з міста. На квартирі в Очакові Якимов залишив записку, яку було передано в Стамбул і доручено перекласти Обрезкову [3, с. 51]. У реляції останнього в КІС від 28 жовтня доповідалося про цей дипломатичний казус і неможливість подати Порті докладний переклад тієї записки-нісенітници; резидент подав переклад, адаптований до дипломатичного протоколу. Тексти оригіналу записки Якимова, переклад російською, поданого Обрезковим турецькій стороні, варіант османського перекладу було опубліковано в свій час Д. Яворницьким [3, с. 51].

У реляціях в КІС від 22.11. та від 22.12.1752 р. київський віце-губернатор І. Костюрін, а також від 4.01.1753 р. – Обрезков пропонували замінити Якимова іншим запорозьким чи малоросійським старшиною, російським офіцером чи перекладачем. Пропонувалася кандидатура перекладача КІС на Микитиному перевозі Ф. Семенова з призначенням до нього кількох запорожців. Якимова вважали нездатним виконувати дипломатичні функції, до того ж він був і неписьменний. Але КІС визнала неможливим без дозволу Порти призначити нову людину [2, с. 422-423; 4, с. 15-16].

Тим часом, у січні 1753 р. в Порті отримали відомість, що Якимов повернувся до Очакова, і реіс-ефенді рекомендував Обрезкову наказати Якимову "без огласки возвратиться" під якимось приводом, поки не повернувся паша і не проведено розслідування його діяльності [4, с. 17]. Але

виявилось, що всупереч наказам Якимов так і не повернувся в Очаків. Про необхідність прийняття Якімова відповідно попереднім домовленостям у січні 1753 р. Костюрін писав хану і очаківському паші, але за відсутності паші отримав відповідь очаківського командира Абдия, який не брав відповідальності за вирішення проблеми [5, с. 273-275].

За Наказом Єлизавети від 22 лютого 1753 р. гетьман Кирило Розумовський повинен був розглянути провину Якімова і кошового, бо на думку імператриці, Якимов не мав права за будь-яких обставин залишати місто, а подати паші скаргу. Нагадувалося, що на попередні претензії до очаківських турків паша реагував належним чином. Так, за першим же зверненням запорозької сторони про вбивство козака Тарана паша покарав винних на смерть. Також гетьману наказано було відправити Якімова чи іншого старшину до Очакова. Зазначалося, що після подання претензій до очаківської сторони російським резидентом у Стамбулі, паші було наказано надати запорозькому представнику охорону і призначити утримання по 2 левки на день [3, с. 54-57]. Але ані Якимов, ані інший запорозький старшина не відновили місію в Очакові.

Надалі від Порти надійшло прохання взагалі припинити таке представництво, бо сподівання на припинення взаємних запорозько-татарських скарг не виправдалося. Російська сторона також не наполягала, адже місія Якімова в Очакові ніяк не наближала її до бажаного консульства в Криму [2, с. 423].

Таким чином, дипломатична місія запорозького старшини була невдалою і навіть становила загрозу його життю. Перебування Якімова в Очакові було недовгим, неможливо за наявними джерелами визначити сферу та конкретні кроки його діяльності. О. Рябінін-Скляревський вжив формулювання «конференція» щодо задач місії Якімова [1, арк.1], маючи на увазі роботу по розгляду взаємних претензій запорожців і очаківських жителів, аналогічну до роботи комісій по розгляду взаємних скарг між запорожцями та їх сусідами, що часто практикувалися за часи Нової Січі.

Хоча основним завданням Якімова було улагодження проблем двосторонніх запорозько-очаківських відносин і він був запорозький старшина, його місію сприймали як прояв російської дипломатії як в Очакові, так і в Січі. Тому справа не стільки в особі самого Якімова, а в несвоєчасності рішення щодо такого дипломатичного представництва взагалі в умовах напруженого стану справ між Російською та Османською імперіями. Дипломатична місія Якімова також демонструє вороже ставлення очаківських жителів і яничар до запорожців, що не дозволяє погодитися з тезою О.Рябініна-Скляревського про традиційне право «екстериторіальності» запорожців в Очакові, тобто режимі найбільшого сприяння [1, арк.2].

Активізація запорозько-очаківських контактів відбулася у зв'язку з улагодженням митного конфлікту 1762 р. О. Рябінін-Скляревський згадував про невдалі місії запорозьких старшин Пилипенка (П. Федорова)

та Івана Бурноса [1, арк.2]. Влітку 1764 р. запорожці ввійшли в контакт з оточенням очаківського паши і отримали корисну пораду від перекладача. У зв'язку з тим, що "паша невисоко стоїть", кошовому треба писати з приводу скасування митного відкупу прямо в Порту. Зрозуміло, запорожці не мали таких повноважень. Нагода з'явилася у липні того ж року. Полковник Бугогардівської паланки (він же тимчасово був і полковником Прогноївської паланки) Кирило Темний подав в Кіш відомості про приїзд в Очаків з інспекцією будівельних робіт від Порти трибунчужного паши (візиря). Кіш доручив йому звернутися з листом до трибунчужного паши з проханням про скасування цього відкупу, який загрожує добрим сусідським взаєминам. Напівофіційна форма звернення до посадовця султана також не дала бажаних результатів [14, арк. 43-56].

Прикордонні стосунки Війська Запорозького з Очаковом за 1765–1767 рр., в тому числі і приклади офіційного представництва, відбито в матеріалах справи 187 Архіву Нової Запорозької Січі. Так, у 1766 р. Кіш відрядив до Очакова довбиша Нестора Головка для доставки «гультяїв». У справі є реєстр, де позначено, кого взято на поруки й кому яку кару встановлено [15, арк. 98-100]. Результатом російсько-турецької війни 1768–1774 рр. було проголошення незалежності Криму, перехід у російське підданство ногайських орд і закріплення цих геополітичних змін Кючук-Кайнаджирським миром, що супроводжувалося посиленням російської присутності в регіоні і фактичним відстороненням офіційних структур Січі від вирішення кримських справ. Навпаки, дипломатичні контакти з Очаковим стали дуже плідними по закінченні війни. Це можна пов'язати з перенесенням центру ваги османської присутності в регіоні з Крима на Очаків. Також, після відкочування Єдисанської та Буджацької орд Очаківська область стала в безпосереднє сусідство з Вольностями.

22 липня 1774 р. було складено листа Коша до очаківського паши з приводу відновлення сусідських стосунків, запорозькі посланці отримали від паши подарунки [16, арк. 102-105]. У травні 1775 р. Кіш звільнив турецьких полонених, приймав з приводу обміну полоненими посланців Єрлі-топчи баши та Сеїд-Мустафу від очаківського паши, Кіш направив в Очаків старшину Григорія Покоса [17, арк. 12]. І надалі дипломатична активність супроводжувала відновлення і активізацію в умовах миру господарських і торговельних зв'язків Запорожжя і турецького Очакова.

Таким чином, за часи Нової Січі в дипломатичних контактах представників запорозької і очаківської адміністрацій різних рангів у відповідності до їх компетенції відбувалося взаємне інформування, узгодження і, в разі можливості, вирішення прикордонних справ. Основною зовнішньополітичною задачею Коша було налагодження прикордонного життя в мирних умовах і забезпечення розвитку господарських і торговельних зв'язків Запорожжя з Очаковом.

Обмеження традиційних контактів Коша і втрата ним власне зовнішньополітичних функцій протягом XVIII ст. супроводжувалося

засвоєнням форм і методів дипломатії нового часу, серед іншого маємо єдиний випадок постійного дипломатичного представництва в історії не тільки Нової Січі, а взагалі історії запорозького козацтва – старшини Григорія Якимова в Очакові в 1752 р. За часів Нової Січі можна говорити про певну спеціалізацію в кадровому складі посадовців Запорозжя в забезпеченні дипломатичних контактів Запорозжя з сусідами.

Джерела та література

1. Рябінін-Скляревський О. Запорозжя і Турецький Очаків. Конспект доповіді. Додаток до протоколу №30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.Х. – Спр.22926. – 2 арк.
2. Уляницький В.А. Исторический очерк русских консульств за границей // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – Вып.6. – М., 1899. – С.407-425.
3. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888.
4. Андрєєва С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.7. – Запоріжжя, 2003. – С.7-34.
5. Иванов П.А. Материалы по истории Запоржья и пограничных сношений (1743–1767) // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т.ХVII. – Одесса, 1894. – С.85-151.
6. Трактат, заключенный в Белграде между Россией и Турцией. Со стороны России барон Вильнев, со стороны Турции верховный визирь Хаджи Мегмет, сентябрь 1739 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т.10. 1737–1739. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Ея Императорскаго Величества Канцелярии, 1830. – С.899-904.
7. Обстоятельная записка (1743–1758) о чинимых к Порте от России домогательствах учредить в Крыму консула ... // Архів зовнішньої політики Російської імперії (м.Москва, РФ). – Ф. 123. – Оп. 1, 1757. – Стр. 2.
8. Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 // ЗООИД. – Т. XIV. – Одесса, 1886. – С.283-715.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т.2. – К., 2000.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т.3. – К., 2003.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т.1. – К., 1998.
12. Реестр присланных гетману грамот КИД, которые содержатся в Генеральной Войсковой Канцелярии // ІР НБУ. – Ф.ІІ. – Спр.23403.
13. Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорозжя и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // ЗООИД. – Т. XXXI. – Одесса, 1913. – С.54-74.
14. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.229. – Оп.1. – Спр.160: Таємне листування Коша в кримських справах. 1764 р. – 114 арк.
15. ЦДАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.187: Справа про прикордонні стосунки Війська Запорозького з Очаковом і Хотиним. 1765–1767 рр. – 116 арк.
16. ЦДАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.345: Справа про участь Війська Запорозького у російсько-турецькій війні, в кампанії 1774 р. 1774 р. – 203 арк.
17. ЦДАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.360: Справа про злочини і розмін полоненими між Запорозжям і Очаковом. 1775 р. – 30 арк.

Summary

In this research were distinguished the forms of diplomatic contacts of New Zaporozhian Sych Kosh and Ochakov authority - diplomatic correspondence, organization and work in the Commission of inquiry into claims, diplomatic mission of Zaporozhian leader G. Yakymov in Ochakov in 1752.